

Pszichoanalízis és pedagógia. Változatok Ferenczire

„Az uralkodó rezsim (gyermeknevelés, a felnőttek szenvedélyessége) mindenki számára megnehezíti, hogy a rokon- és ellenszenvektől és igazságtalanságuktól megszabaduljon. Az emberiség karaktere talán egyszer majd jobb lesz (a változás képességének határai). Még a tudomány is 'szenvedélyes', mikor csak az egoisztikus ösztönöket látja meg és ismeri el. Az a természetes szükséglet, hogy megfelelő normális kielégültség után megosszuk az örömeinket valamint a természet harmóniaelvé azonban nincs kellőképpen figyelembe véve.” Ezt írja Ferenczi (1996) Klinikai Naplójában 1932. augusztus 13-án A pszichoanalízis bűneinek lajstroma cím alatt. Korábban pedig, április 26-án Freudról ezt: „gyógyítási módszerét, csakúgy mint elméletét, egyre jobban [befolyásolja] érdeklődése a rend, a karakter; a rossz felettes-énnek jobbal való helyettesítése iránt; pedagógiaivá válik.” Még korábban, március 17-én: „Freud olyan erősen tartja magát a következetes neveléshez, mint én az elmélyedéshez a relaxációs technikában.”

Úgy vélem, ezek és a hasonló bejegyzések alapvetően megváltoztathatják a pszichoanalízis és a pedagógia viszonyáról való gondolkodást. Tudom, a pszichoanalízis nem ért el túlságosan nagy sikert a reformpedagógiák között – ennek az okaira azonban itt most nem fogok kitérni. Emellett, természetesen, a kérdés kettős: mennyiben használható föl a pszichoanalitikus tudás a pedagógiában, és mennyiben pedagógiai jellegű a pszichoanalízis. Erre a két kérdésre próbálok meg válaszokat javasolni.

A pszichoanalízis kapcsán a pedagógiai gondolkodásban – az enyémekben is – elsősorban olyan fogalmak jelennek meg, mint az áttétel, a viszontáttétel, a szorongás, a projekció és az introjekció, az identifikáció, az azonosulás az agresszonnal, stb. Mindez rendjén is van, ezeket mind ismernie és fölismernie kellene egy pedagógusnak. A Ferenczi Naplójából idézettek azonban valami egészen másra hívják föl a figyelmet.

Egy kis előtörténet: Ferenczi 1908-ban, az első nemzetközi pszichoanalitikus konferencián adta elő *Pszichoanalízis és pedagógia* című tanulmányát. Ez volt az első vállalkozás vagy vállalás a pszichoanalízis történetében, ami a pedagógiai gyakorlatra irányult. Utolsó előadása, a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között*, 1932-ben megint csak a gyermekekről szólt (Ferenczi, 1971). Ezt megelőzték olyan tanulmányok, mint *A család alkalmazkodása a gyermekhez* (Ferenczi, 1928), *A nem kívánt gyermek és halálösztöne* (Ferenczi, 2000b) és a *Felnőttek 'gyermekanalízise'* (Ferenczi, 1932). Utolsó éveiben Ferenczi számos előadást tartott pedagógus körökben – minthogy ezeknek nem maradt fenn a szövege, tartalmuk további kutatást igényel.

Ami viszont érdekes: nagyjából az említett időszakban, 1925 után, Freud úgy próbálta mások előtt beállítani Ferenczit, és levelezésük tanúsága szerint belé is azt kívánja sulykolni, hogy Ferenczi 'furor sanandi'-ban szenved. Ezzel szemben a Ferenczi-napló bejegyzései azt sugallják, hogy Freud szenvedett 'furor edocandi'-ban. Hogy is van ez? Mit érthetünk pedagógián pszichoanalitikus megközelítésben?

Ferenczi 1908-as előadása inspirálta azt a – pszichoanalízis Budapesti Iskolájához kötődő – hagyományt, amelynek egyik legelső és legkiválóbb képviselője Bálint Alice volt. A pszichoanalitikus gyermekpszichológia, amit Anna Freud és Melanie Klein teremtettek meg, ezzel szemben gyakorlatban a terápiára irányult és elméletben a fejlődéslélektanra. Ferenczi nyomán viszont Magyarországon, Németországban és a Szovjetunióban létrejöttek és/vagy tervbe vették gyermeknevelési intézmények a pszichoanalitikus nevelésméлет alapjain. Van azonban egy pont Ferenczi nevelésről való gondolkodásában, ami fölött máig elsiklott a pszichoanalízistörténet és a pedagógia is.

Kiindulásként ezt a bizonyos 1908-as előadást választom, amelynek több írott változata is létezik. Ferenczi előadásának németül elhangzott szövege sokáig nem került elő. Egy magyar változatot publikált a *Gyógyászatban* még ugyanazon évben, és a szakma akkoriban és sokáig azt tekintette autentikusnak (Ferenczi, 1908). Pár éve viszont előkerült az eredeti német nyelvű szöveg, ami egyáltalán nem egyezik meg a magyar változattal (Ferenczi, 2000a). Saját kutatásaim során egy harmadik – magyar nyelvű – változatra bukkantam a *Husadik Század* hasábjain (Ferenczi, 1910). Úgy vélem, Ferenczi álláspontja pedagógia és pszichoanalízis viszonyáról csakis úgy értelmezhető, ha ezen szövegváltozatokat összeállítjuk, mint egy mozaik darabjait. A változatok jelzik Ferenczi pedagógiai érzékét is – ma talán az andragógiához sorolhatnánk tevékenységét.

Rendkívül fontosak a három szöveg eltérései. Azt mutatják, hogy Ferenczi, mint egy háromfejű Janus, megpróbált egyszerre nézni háromfelé: a kezdet, a folyamat és a vég felé. A három célcsoport – analitikusok, orvosok, bölcsészek-társadalomtudósok – három különböző megszólítást, három különböző attitűdöt követelt meg tőle. Ferenczi, jó pedagógusként, meg tudta szólítani mind a három közönséget. Pedagógust akart nevelni az analitikusokból, pontosabban beléjük kívánta nevelni a pedagógiát, analitikust kívánt nevelni az orvosokból, pontosabban beléjük kívánta nevelni az analízist és annak pedagógiai vonatkozásait, és társadalomnevelő elkötelezettségű értelmiségieket akart látni szociológusok, jogászok, pedagógusok, művészek és irodalmárok között.

A szöveg előadott, német változata ugyanúgy kezdődik, mint a közreadott és közismert magyar: „Freud műveinek tanulmányozása és az önállóan keresztülvitt lélekelemzések mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy a hibás nevelés nemcsak jellembeli hibáknak, hanem betegségeknek is kútforrása és hogy a mai gyermeknevelés valósággal tenyésztője a legkülönbébb neurózisoknak. De miközben betegeinket analizáljuk, önkéntelenül a magunk egyéniségét és annak geneziséjét is revízió alá vesszük és eközben meggyőződünk róla, hogy még a nemesebb intencióktól vezérelt, kedvező viszonyok közt keresztülvitt nevelés is – miután az általában uralkodó hibás elvek alapján állott – sok tekintetben kártékonyan befolyásolta az ember természetes fejlődését, úgyhogy ha mégis egészségesek maradunk, azt csupán robusztusabb, ellenállásra képesebb lelki szervezetünknek köszönhetjük. Ám, még ha nem is lettünk betegek, akkor is sok felesleges lelki gyötördést tulajdoníthatunk a nevelési elvek célszerűtlenségének, némelyikünk egyénisége pedig ugyanezen kártékony hatás alatt többé vagy kevésbé képtelenné vált az élet természet adta gyönyörűségeinek elfogulatlan élvezetére.” (Ferenczi, 1910–11) Innen azonban háromfelé válnak szét az utak. A *Husadik Században* megjelent változathoz (Ferenczi, 1910) például a második mondat már hiányzik. Mint ahogyan hiányzik az a gondolat is, amelynek pedig elsősorban a „laikusokhoz” kellene szólnia: „A lélektanhoz a pedagógia úgy viszonyul, mint a botanikához a kertészet diszciplínája. De ha visszaemlékezünk arra, hogy Freud egy szintén csak gyakorlati – neurózispatológiai – részlet-

kérdésből kiindulva mily váratlanul nagyarányú lélektani perspektívához jutott, nem minden heurisztikus reménység nélkül rándulhatunk ki a gyermekkertészet mezejére. Előre is megjegyzem, hogy ezt a problémát egy ember által megoldhatatlannak tartom.” (Ferenczi, 1910–11)

Az eredeti német szöveg kiindulópontja a következő: „a fájdalom-, illetőleg ingermentességre való törekvés, az úgynevezett ’Unlustprinzip’ tendenciája – az újszülötteknél látható módon – a lelki működés eredeti és természetes szabályozója. Akárhogy hatalmas alá hajtja később a belénk nevelt önfegyelmzés ezt az elvet, a fájdalomkerülésre való törekvés mintegy átszellemített formában, de a felnőtt kultúremler lelkületében is a legcsekélyebb teher és a legnagyobb kielégülés természetes tendenciájával nyilvánul meg. Ezt a tendenciát minden pedagógiának számításban kellene vennie. De a ma uralkodó pedagógia nem teszi ezt; még több kényszerrel terheli meg a lelket, mint amennyire ezt az éppen eléggé nyomasztó külső körülmények megkövetelik, s ezt azáltal teszi, hogy az eredetileg célszerű védelmi eszközt, az elfojtást, amelyik azonban túlzott mértékben kóros jelenségeket okoz, nagyra növeli.

A pedagógiai reform ideiglenes célja az lehetne, hogy a gyermeki lelket a fölösleges elfojtás megterhelésétől megóvjuk. A későbbi, jelentősebb feladat a társadalmi berendezések reformja lenne, amely lehetővé tenné a vágyrezdülések nem szublimálható részének szabad levezetését. [...] Az ember valódi lélektanának nem ismerése és figyelembe nem vétele a nevelésnél azzal a következménnyel jár, hogy a mai társadalmi létben általában számos beteges jelenség, az elfojtott illogikus munkamódjának kifejeződései, figyelhetők meg.” (Ferenczi, 1910–11)

Ezután Ferenczi – a magyar változattól eltérően – a gyermekorvosok nevelői feladatairól értekezik, ami meglepően új problémafölvetésnek számít. „A nevelési alapelvek reformjánál kívánatosnak tartom az együttműködést a gyermekorvosokkal, akiknek nagy hatásuk van a tömegre.” – írja. Minthogy ezt a szöveget analitikusoknak szánta, a *Gyógyászatban* (Ferenczi, 1908) és a *Husadik Században* (Ferenczi, 1910) publikáltakkal szemben nem kellett törődnie az analitikus alapfogalmak és összefüggések kifejtésével, és konklúziója is sokkal gyakorlatibb: „E területbe való belátásunk egyetlen forrása Freud *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című munkája. Az ott leírt tapasztalatokat kellene pedagógiai szempontból értékelni, és arról kellene gondolkodni, hogyan lehetne kivédeni az erogén zónák, a részösztönkésztetések, az inverziós hajlamok túltengését és a túlzott reakcióképződéseket. A pedagógiának azonban szem előtt kell tartania azt, hogy nem arról van szó, hogy megfojtsuk ezeket a normális szexualitás felépítéséhez nélkülözhetetlen összetevőket, hanem csak arról, hogy bizonyos mértéket ne lépjenek túl. A körültekintő gyermeknevelés el fogja tudni érni, hogy a szexuális indulati átváltozások, az elfojtási folyamatok megbetegítő hatását megakadályozzák. A mai eljárás mód, amelynél a gyermekeket szexuális fejlődésük leghevesebb válságaiban támasz és felvilágosítás nélkül, magyarázat és megnyugtatás nélkül magukra hagyják, nem más, mint kegyetlenség. Ennek helyébe kell lépni a gyermek értelmi fejlettségének megfelelő, fokozatos felvilágosításnak. Csak akkor, ha megszűnik a titokzatoskodás a szexuális dolgokban, csak akkor, ha helyes elgondolásunk van saját testünk és lelkünk folyamatairól, tehát csak figyelemmegszállás mellett lehet a szexuális indulatokat valóban uralni és szublimálni, míg a tudattalanba elfojtott kivonja magát ellenőrzésünk alól, és mint lényétől idegen [wesenfremdes] elem zavarja a lelki élet nyugalalmát. Az ’öntudatos’ szó kétfajta értelme mutatja, hogy a nép homályosan sejtí a kapcsolatot önismeret és jellem között.” (Ferenczi, 1910–11)

A magyar nyelvű szövegek (Ferenczi, 1908, 1910) inkább társadalomkritikai jelleűűek, s a pedagógia fogalma is kítágul. Mindkettő a következő mondattal zárul: „A társadalom betegségeinek orvossága nem lehet más, mint a leplezetlen belátás az ember igazi és teljes egyéniségébe, főleg az öntudatlan lelki világ ma már nem hozzáférhetetlen

Talán nem véletlen, hogy a furor sanandival megvádolt Ferenczi éppen a nehéz esetek, a pszichotikusok specialistája volt. Munkája során ráébredt arra, hogy a freudi racionális szigorral szemben gyengédséggel, szeretettel is lehet – vagy éppen hogy úgy lehet – gyógyítani. Ferenczi áttételesen a pedagógiába is be kívánta emelni a szeretet és a gyengédség „nyelvét”, azt a nyelvet, amit oly érzékletesen leírt a Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között című tanulmányában (Ferenczi, 1971), amelynek gondolatai éppen a Klinikai Naplóban (Ferenczi, 1996) formálódtak meg. Következésképpen számomra Ferenczi pedagógiai üzenete rövid és félreérthetetlen: a gyengédség és a szeretet mint attitűd és mint nevelési eszköz.

nem tudott azokba a mélységekbe követni, ahova kellett volna, és túl korán azonosította magát a 'nevelővel'. Freud olyan erősen tartja magát a következetes neveléshez, mint én az elmélyedéshez a relaxációs technikában. Betegeim vesznek rá lassanként, hogy az analízisnek ezt a részét is bepótoljam.” (Ferenczi, 1996) Március 17-én a gondolatmenet így folytatódik: „Ha a beteg kicsit összeszedi magát (különösen, ha bűnömet belátom és elismerem), úgy angyali türelemmel megpróbál nekem még egyszer pontos útmutatást adni, hogyan kell viselkednem, ha személyiségének meggyilkolt, tudattalan, úgymond szétzúzott részével akarok kapcsolatba lépni, és azzal kapcsolatban maradni. Arra is utal, hogyan sikerülhet – a primitív, érzékeny, intellektuálisan benuult rész iránti nagy türelemmel és megértéssel – a traumatizált töredékeknek az intellektuális személlyel való újraegyesítése. Ez része egy egészen új, senki által még csak nem is sejtett gyermekpedagógiai munkának.” (Ferenczi, 1996) Április 26-án a következőket írja: „Az én 'aktív terápiám' volt az első, tudattalan támadás ez ellen a helyzet ellen. A szadisztikus-nevelői módszer eltűzésével és nyílt leleplezésével vált előttem világossá ennek a helyzetnek a tarthatatlansága.” (Ferenczi, 1996) Úgy tűnik, Ferenczi a felnőttek nevelhetőségéről beszél, s ezt megerősíti a június 3-i jegyzet egy passzusa is: „A betegnek egyszer alkalmat kell adni arra, hogy teljes-Én legyen, mielőtt a saját belátás alapján újból felépül

műhelyébe; óvszere pedig: a belátásra, cél-szerűsége és nem dogmákra alapított, illetőleg alapítandó pedagógia.”

A két magyar változat különbségeire itt most nem térhetek ki, legyen annyi elég, hogy a Huszadik Században közölt (Ferenczi, 1910) a Gyógyászatban megjelent (Ferenczi, 1908) rövidített és átírt változata, noha már ez is jelentős hangsúlyeltolódásokat eredményez. Ami ennél sokkal fontosabb: ekkor Ferenczinél a pedagógia szónak még határozottan pozitív kicsengése van. Ha viszont a Klinikai Napló (Ferenczi, 1996) bejegyzéseit tekintjük, azt látjuk, hogy a pedagógia negatív fogalomná változott. A Freudnak tett szemrehányások egyik lényeges eleme éppen az, hogy a pszichoanalízis vált Freud kezében pedagógiává, ahelyett, hogy a pedagógia öltött volna analitikus jellegét. A pedagógia paradoxonja abban áll, hogy Ferenczi a korabeli poroszos szemléletmódot, amely szerinte Freudot is jellemzi, állítja szembe egy saját maga által megálmodott pedagógiával. Mindehhez az alapot nem csupán klinikai és társadalmi tapasztalatai, hanem saját élményei is szolgáltatták. 1932. március 17-én, *Az intenzív együttérzés előnyei és hátrányai* című bejegyzésében ez olvasható: „Az én saját analízisem nem mehetett elég mélyre, mert analitikusom (saját bevallása szerint narcisztikus természet), aki csak az egészséget tartotta helyesnek, a gyengeséget és az abnormalitást pedig ellenszenvvel fogadta,

az Énje. (A nevelés korrekciója, pótlása a tapasztalat általi önneveléssel.)” (Ferenczi, 1996) Ugyanakkor június 12-én kifejezetten a gyermekkorra utal: „A gyermek jobban elviseli a durva, de őszinte bánásmódot, mint az úgynevezett pedagógiai objektivitást és hűvösséget, ami viszont türelmetlenséget és gyűlöletet takar.” (Ferenczi, 1996) Ezek a gondolatok fogalmazódtak meg korábban a *Felnőttek 'gyermekanalízise'* (Ferenczi, 1932) című előadásában. S végül, június 30-án, *A képmutatás és az enfant terrible* című jegyzetében megfogalmazza a saját magával és másokkal szembeni elvárásait is: „Várná a tisztán önző ösztöntörekvések meglétének teljes elismerését, amelyek ugyan ellenőrzés alatt maradnak, de azért részben valóban ki kell elégülniük; az igen neurotikus, még mindig szenvedélyes, mondhatnánk, erőszakos, excesszív jószág kiküszöbölését, és végezetül talán a naiv jóindulat lassú kibontakozását. Az előkészítő munkát ehhez a gyermeknevelésnek kellene elvégeznie, a gyermeknevelést előkészítő munka pedig nem más, mint a pszichoanalitikus tapasztalat és kísérlet.” (Ferenczi, 1996)

Mi az, ami Ferenczi pedagógiával kapcsolatos gondolataiból összegzésképpen leszűrhető, és mi az, amit tőle mindannyian tanulhatunk?

Irodalomjegyzék

- Ferenczi Sándor (1908): Pszichoanalízis és pedagógia. *Gyógyászat*, 48. 43. sz. 712–714. = In: Linczényi Adorján (1982, szerk.): *Lelei problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiából*. Magvető, Budapest. 41–49.
- Ferenczi Sándor (1910): Pszichoanalízis és pedagógia. *Huszadik Század*, 1–2. sz. 55–58.
- Ferenczi Sándor (1910–11): Psychoanalyse und Pädagogik. *Zb*, I. 129.. Magyarul: Pszichoanalízis és pedagógia. In: Erős Ferenc (2000): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest. 61–67.
- Ferenczi Sándor (1928): A család alkalmazkodása a gyermekhez. *Korunk*, 3. sz. 593–599. = In: Erős Ferenc (2000, szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest. 117–121.
- Ferenczi Sándor (1932): Felnőttek 'gyermekanalízise'. *Gyógyászat*, 72. 42. sz. 633–637. = In: uő (1997): *Technikai írások (1921–33)*. Animula, Budapest. 87–101.
- Ferenczi Sándor (1971): *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve*. In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Gondolat, Budapest. 215–226. = In: Ferenczi Sándor (1997): *Technikai írások (1921–33)*. Animula, Budapest. 102–112.
- Ferenczi Sándor (1996): *Klinikai Napló, 1932*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ferenczi Sándor (2000a): Pszichoanalízis és pedagógia. In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest. 61–67.
- Ferenczi Sándor (2000b): *A nem kívánt gyermek és halálösztöne*. In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest. 121–124.
- Freud, S. és Ferenczi Sándor (2000c): *Levelezés*. I/1., Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest.
- Freud, S. és Ferenczi Sándor (2002a): *Levelezés*. I/2., Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest.
- Freud, S. és Ferenczi Sándor (2002b): *Levelezés*. II/1., Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest.
- Freud, S. és Ferenczi Sándor (2003): *Levelezés*. II/2., Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest.
- Freud, S. és Ferenczi Sándor (2004): *Levelezés*. III/1., Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest.
- Freud, S. és Ferenczi Sándor (2005): *Levelezés*. III/2., Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest.

Jegyzet

Elhangzott a XI. Országos Neveléstudományi Konferencián. Budapest, 2011. november 3–5.